

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

4-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

B.M.Qandov	
Turor risqulovning turkistonda milliy davlat qurilishi sohasiga qo'shgan hissasi.....	302
U.J.Mansurov	
Turkistonda mustamlakachilik siyosatiga qarshi jadidchilik harakatining o'ziga xos jihatlari.....	308
M.M.Alimova	
1920-1930 yillardagi kooperatsiya tizimi sistemasi	312
J.Museyibzada	
Improving Uzbekistan's economic cooperation through international organizations.....	315
A.A.Azizov	
Turonning qadimgi o'yinlariga oid ayrim mulohazalar (aqliy o'yinlar misolida)	324
A.T.Ahmedov	
Mustaqil O'zbekistonda kasaba uyushma tashkilotlarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari	328
D.A.Urinbayeva	
Mustaqillik yillarida yoshlarni harbiy kasbga yo'naltirishda harbiy vatanparvarlik tarbiyasining o'rni.....	334
T.Ch.Xoliyarov	
Makedoniyalik Aleksandr nomi bilan bog'liq shaharlar tarixiy geografiyasi	340
X.X.Mamajonov	
Amir Temur hayoti va davlatchilik faoliyati tarixining usmoniy imperiyasi tarixshunosligida o'rganilishiga doir ayrim fikr va mulohazalar	347
I.S.Yusupov	
Mustaqillik yillarida O'zbekistonda pochta aloqa tizimiga raqamli xizmat turlarini joriy qilinish tarixi	351
F.K.Jumanazarova	
Ijtimoiy himoya tizimida xotin-qizlar bandligini ta'minlanishining maqsad va vazifalari hamda amalga oshirish mexanizmlari.....	356
U.X.Gulmatov	
O'zbekiston SSR transporti va uning sovet hukumati iqtisodiyotidagi o'rni	359
	ADABIYOTSHUNOSLIK
U.B.Matmurotova	
Badiiy tarjimada stilistik muvofiqlik - stilistik vositalardan biri o'xshatish misolida.....	364
Sh.A.Safarova	
"Layli va Majnun" dostonining na't bobida an'ana va poetik yangilanish	369
D.I.Nazarova	
Hozirgi aruziy she'rlarda fonetik hamda leksik-stilistik o'zgarishlar	374
	TILSHUNOSLIK
A.B.Uralov	
Til sathlarida nomutanosiblik	381
A.Sh.Muxamadiyev	
Properties of expressification of verbal aggression in uzbek and english literature.....	386
Sh.M.Sultonova, S.I.Sodiqova	
Ismlarning qo'llanilish dinamikasi sotsiomadaniy muammo sifatida	393
U.Sh.Turaeva	
Yuridik terminlar tarjimasida sinonimiya tarjima muammosi sifatida.....	398
Y.T.Rakhmonkulova	
A comparative study of kinship aphorisms in english and uzbek languages	401
O.F.Turdaliyev	
"Guliston" asarida somatik birliklarning qo'shma fe'l yasalishidagi roli	405
M.O.Usarova	
Ingliz va o'zbek tillarida salomatlik va kasallikka oid maqollarning semantik xususiyatlari	413
Ч.Х.Чамолов, Ф.Р.Мандонова	
Смысловые нюансы соматических фразеологических единиц в селе хушер	417
B.Q.Nomonov	
Matbaa va qadoqlash sohasi terminlarining leksik struktur tadqiqi.....	426

UO'K: 929

TUROR RISQULOVNING TURKISTONDA MILLIY DAVLAT QURILISHI SOHASIGA QO'SHGAN HISSASI**ВКЛАД ТУРОРА РИСКУЛОВА В ДЕЛО НАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ТУРКЕСТАНЕ****CONTRIBUTION OF TUROR RISKULOV TO THE CAUSE OF NATIONAL STATE BUILDING IN TURKESTAN****Qandov Bahodir Mirzayevich**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada Turor Risqulovning sa'y-harakatlari bilan, ayniqsa, Oktabr inqilobdan keyingi dastlabki yillarda Rossiya imperiyasi iqtisodiyotining butunlay qulashi vayronalari natijasida vujudga kelgan yangi davlat tuzilmalarining siyosiy mavqei va iqtisodiy qiyofasiga asos solinishidagi ishtiroki tahlil qilingan. Zamonaviy sharoitda Turkiston davlat va fan arboblarning jamiyatning iqtisodiyoti va ijtimoiy-siyosiy rivojlanishiga qo'shgan hissasini baholash juda muhimdir. Shuningdek, maqolada ijtimoiy-iqtisodiy tizimni tubdan o'zgartirgan davlat chegaralari, kollektivlashtirish va besh yillik rejalar, iqtisodiyotdagi taraqqiyot hamda aholining eng kambag'al qatlamlari turmush darajasi bilan bir qatorda, teskari, salbiy tomonlari ham ochib berilgan.

Аннотация

В статье анализируется участие Турора Рискулова в становлении политической позиции и экономического имиджа новых государственных структур, возникших в результате тотального развала экономики Российской империи, особенно в первые годы после Октябрьской революции. В современных условиях очень важно оценить вклад Туркестанского государства и ученых в экономику и социально-политическое развитие общества. Также в статье раскрываются государственные границы, коллективизация и пятилетки, коренным образом изменившие социально-экономический строй, а также развитие экономики и уровня жизни беднейших слоев населения, а также обратные, отрицательные стороны.

Abstract

The article analyzes the participation of Turor Riskulov in the formation of the political position and economic image of new state structures that arose as a result of the total collapse of the economy of the Russian Empire, especially in the first years after the October Revolution. In modern conditions, it is very important to evaluate the contribution of the Turkestan state and scientists to the economy and socio-political development of society. The article also reveals state borders, collectivization and five-year plans, which radically changed the socio-economic system, as well as the development of the economy and the standard of living of the poorest segments of the population, as well as the reverse, negative sides.

Kalit so'zlar: Turkiston ASSR, Turor Risqulov, davlat arbobi, milliy ziyolilar, davlat qurilishi, g'oya, kurash, milliy zulm, istiqloqlilik harakati, qatag'on, milliy masala, Musulmonlar byurosi (Musbyuro), iqtisodiyot.

Ключевые слова: Туркестанская АССР, Турор Рискулов, государственный деятель, национальная интеллигенция, государственное строительство, идея, борьба, национальный гнет, движение за независимость, репрессии, национальный вопрос, Мусульманское бюро (Мусбюро), экономика.

Key words: Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic, Turor Riskulov, statesman, national intelligentsia, state building, idea, struggle, national oppression, independence movement, repression, national question, Muslim Bureau (Musbyuro), economics.

KIRISH

Vaqt o'tishi, ayniqsa bu tarixning yangi burilishlarida, yangi ijtimoiy-siyosiy pozitsiyalardan, ilmiy fikr taraqqiyotining yangi bosqichi sodir bo'lganda davlat va jamiyat hayotidagi muhim voqealarni idrok etishni talab qiladi. Bundan tashqari, biz ushbu voqeadan beri bir asr o'tib u

TARIX

haqida gapirganda, chunki “katta narsalar uzoqdan ko‘rinadi” va bu voqeaning o‘zi mutlaqo noyob, ahamiyatli va taqdirlidir.

Gap XX asrning eng muhim voqeasining yuz yilligi haqida bormoqda. 1917 yilgi “Oktabr inqilobi” inqilob holati, yetakchilar, qurbonlar, inqilob qurbonlari, sovet va xorijiy adabiyotdagi inqilob obrazi, zamonaviy baholar, xatolar, noma‘lum sahifalar va ko‘plab boshqa pozitsiyalarni tushunishni talab qiladi. Bu tushuncha siyosiy konyukturadan yoki har qanday ijtimoiy tartibdan xoli bo‘lishi kerak, uning maqsadi konsolidatsiya nomi bilan hujjatli manbalar asosida obyektiv ma‘lumot olish bo‘lishi kerak.

Turor Risqulovdek siyosiy rahbarning faoliyati Turkiston tarixining o‘rganilmagan sahifasi bo‘lib, ayniqsa, bu tarixning fojiali bosqichlari – o‘tgan XX asrning 30-yillari totalitar tuzumining o‘zgacha fikrga qarshi kurashi va qatag‘onidir. Sobiq KGB arxivi va Qirg‘iziston siyosiy hujjatlar markaziy arxividan olingan ba‘zi maxfiy hujjatlar mard, tashabbuskor siyosatchi, iste‘dodli tashkilotchi Turor Risqulov hayotida yangi sahifalarni ochishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Hozirgi vaqtda shaxsning tarixda, shu jumladan Qozog‘iston tarixidagi rolini baholash ijtimoiy-siyosiy va ilmiy nuqtai nazardan alohida qiziqish uyg‘otadi. Shubhasiz, bunga ma‘lum uslubiy yondashuvlar, manba bazasini kengaytirish, muammoni umumiy tarixiy kontekstda ko‘rib chiqish asosidagina erishish mumkin.

Qozog‘iston davlat mustaqilligini qo‘lga kiritgach, unutilgan nomlarni xalq va jamiyatning majburiy ravishda uzilgan tarixiy xotirasiga qaytarish vaqti keldi. XX asrning 30-yillari o‘rtalaridagi qatag‘onlar qozoq millatining rangini shafqatsizlarcha yo‘q qildi. Tarixchi I.M.Qo‘ziboyev o‘zining “Qozog‘iston tarixi fani” asarida faqat 1936-1937-yillarda respublikada Qozog‘iston bolsheviklar partiyasining yarmi a‘zolikdan chiqarildi, bundan tashqari “xalq dushmani” sifatida 8,5 mingdan ortiq kishi chiqarildi [1, 17].

Qozog‘istonda zamonaviy tarix fanining dolzarb muammolaridan biri XX asrning 30-yillarida siyosiy qatag‘on qurboni bo‘lgan, Oktabr inqilobi va Sovet davlati tarixiga demokratik fikrlovchi qozoq ziyolilari vakili sifatida kirgan, chorizm va milliy zulmga qarshi inqilobiy kurashda faol ishtirok etgan bu xalqning yetakchi vakillarining boy merosini o‘rganishdir.

Uning nomi urushgacha bo‘lgan butun Sovet Ittifoqida, ayniqsa, hozirgi O‘rta Osiyo hududida yashovchilar orasida mashhur bo‘lgan, u yerda u o‘ziniki deb hisoblangan va milliy masala sohasida buyuk nazariyotchi sifatida birlashgan Turkistonni yaratish tarafdori bo‘lgan, faqat bolsheviklar partiyasi a‘zosi bo‘lib, u o‘z partiyadoshlaridan insonparvarligi va halolligi, milliy masalaga qarashlari bilan ajralib turardi.

Turor Risqulov KPSS 20-syezdida rasman rehabilitatsiya qilinganiga qaramay, uning siyosiy faoliyatiga berilgan haqiqiy baho uzoq yillar davomida unutiladi. Va uning hayoti va faoliyatining faol davri XX asrning 20-30-yillarga to‘g‘ri keldi. Turor Risqulov 1917 yilgi oktabr inqilobidan keyin birinchilardan bo‘lib Qozog‘istonda ishlab chiqarish va ijtimoiy-mehnat munosabatlarining yangi modeli uchun mustahkam poydevor yaratish zarurligi haqida fikr yuritdi. Qozoq xalqining buyuk farzandining ilmiy merosi hanuzgacha Mo‘g‘uliston, Xitoy, Avstriyadan kelgan tadqiqotchilar, taniqli olimlar, jamoat arboblari, iqtisodchi olimlar, turli oliy o‘quv yurtlari o‘qituvchi va magistrantlarining e‘tiborini tortayotgani ajablanarli emas. Ularda Turor Risqulovning iqtisodiy qarashlari va g‘oyalari, faoliyatining ijtimoiy-gumanitar jihatlari zamonaviylik nuqtai nazaridan so‘z yuritiladi.

NATIJALAR

Turkiston ASSR rahbarlaridan hisoblangan mashhur davlat va siyosat arboblari Turor Risqulov 1896-yil 14-dekabrda Qozog‘iston Respublikasi hozirgi Tulkiboshi tumanida Sharqiy Talgar volosti, Vernenskiy tumani, Yettisuv viloyati, Turkiston viloyati, kambag‘al ko‘chmanchi oilasida tug‘ilgan. Uning bolaligi o‘sha davrdagi ko‘pchilik qatori qiyinchilikda kechgan.

Turor Risqulov Turkistonning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotidagi chuqur o‘zgarishlarda faol ishtirok etdi. Uning sa‘y-harakatlari bilan, ayniqsa, inqilobdan keyingi dastlabki yillarda Turkiston ASSRning siyosiy tuzilishi, iqtisodiy ko‘rinishi va sanoat rivojlanishining asoslari yaratildi. Turor Risqulov Turkiston Xalq Komissarlari Sovetining raisi sifatida yirik sanoat, qishloq xo‘jaligi, qayta ishlash sanoatini rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal etish, aholi bandligini ta‘minlash yo‘lida katta ishlarni amalga oshirdi. O‘sha davr zamondoshlari orasida u birinchilardan bo‘lib O‘rta Osiyo Respublikalari markaziy iqtisodiy integratsiya g‘oyasini ilgari surgan. U

mamlakatni sanoatlashtirish davrida gigant korxonalarni qurish bilan bog'liq masalalarni hal etishda bevosita ishtirok etdi. Shunday qilib, uning tashabbusi va faol yordami bilan Qarag'anda ko'mir havzasi, Kounrad neft koni, Balxash mis eritish zavodi, Chimkent qo'rg'oshin zavodi qurilishi boshlandi. Aynan Risqulov O'rta Osiyoni Sibir bilan bog'laydigan Turkiston-Sibir temir yo'lini qurishning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini asoslab bergan. Keyin Turksib qurilishiga ko'maklashish qo'mitasining raisi etib tayinlandi. Turor Risqulov g'oyalarining to'g'riligini vaqt ko'rsatdi - temir yo'l qurilishi O'rta Osiyo Respublikalarini jadal sanoatlashtirishning boshlanishi bo'ldi va mintaqaning ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirish uchun katta istiqbollarni ochdi.

Butun iqtisodiyotni tiklash, mintaqaviy tizimlarni shakllantirish va integratsiya aloqalarini rivojlantirish sohasida Turor Risqulovning ilmiy g'oyalariga murojaat qilish, uning iqtisodiy muammolar bo'yicha fundamental tadqiqotlarini tushunish davlat dasturlari ijrosi nuqtai nazaridan ayniqsa dolzarb bo'lib bormoqda.

Yangi iqtisodiy siyosat (qisqartirilgan YAIS yoki ruscha NEP) sharoitida, T.Risqulovning so'zlariga ko'ra, qoloq milliy chekkalarda savdo va sudxo'rlik kapitalining rivojlanishi munosabati bilan milliy masala keskinlashdi va bu, o'z navbatida, feodal munosabatlarning qayta tiklanishiga olib keldi.

T.Risqulov sobiq chekka hududlardagi ko'pgina respublikalarda sanoat proletariati yetarli emasligi, asosiy qismini qoloq dehqonlar tashkil etishiga e'tibor qaratadi. Shuning uchun u ishlab chiqarish vositalarini xomashyo manbalari joylashgan joyda jamlash tarafdori bo'lgan. "Biz nazariy bayonotimizda aytamizki, - deb ta'kidladi u, - Rossiya imperiyasi Sovet hokimiyatidan shu bilan farq qiladiki, Rossiya imperiyasi davrida imperiya kapitali, xususan, markaziy to'qimachilik sanoati chekkalarni asosiy xom ashyo manbaiga aylantirib, mahalliy xomashyoga bermaganni mahalliy sanoatni rivojlantirish imkoniyatini yaratdi va aksincha, ularning orqada qolishini har tomonlama qo'llab-quvvatladi"[2, 137].

Shu munosabat bilan T.Risqulov iqtisodiy rayonlashtirish masalasini ko'taradi, chunki aynan shu maqsadda tegishli qishloq hududlarini va umuman qishloq xo'jaligini sanoat markazlarini yaratish va ularga birlashtirish ko'zda tutilgan. Bu choraning amalga oshirilishi bilan, *birinchidan*, proletar bazasi yaratiladi, *ikkinchidan*, chekkadan qazib olinadigan xomashyo ishlab chiqarish osonlashtiriladi, *uchinchidan*, shahar va qishloq o'rtasidagi aloqa mustahkamlanadi. U bularning barchasini Turkistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tahlil qilib, ishonchli asoslaydi.

T.Risqulov Turkiston dehqonlari ahvoriga iqtisodiy baho berar ekan, viloyat qishloq aholisining dehqonchilik qilishi uchun sharoit yer maydoni va sug'orish suvi bilan ta'minlashni taqozo etadi, degan xulosaga keladi. O'rta Osiyoda sug'orma dehqonchilik rivojlangan. T.Risqulovning bevosita ishtirokida O'rta Osiyo qishloq xo'jaligi banki tuzildi. Unda Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi, Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalari paritet asosda ishtirok etdi. Bank boshqaruvi Toshkentda, filiallari Buxoro va Xivada joylashgan edi. Bankning asosiy vazifasi kredit kooperatsiyasini tashkil etish va fermerlarga qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishda yordam berishdan iborat bo'lgan. Kredit asosan paxtachilik va chorvachilik xo'jaliklarini tiklash uchun ajratilgan. Bu muammolarning barchasi bizning davrimizga ham xosdir.

1922-yil 6-dekabrda bo'lib o'tgan Sovetlarning II Butunturkiston qurultoyida Turor Risqulov yirik sanoat sovet qurilishining asosi ekanligini, shuning uchun uni xususiy kapitalistlarga ijaraga berib bo'lmasligini ta'kidladi. "Yirik sanoatni o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarish" zarurligini ta'kidlab, uning dehqonchilik, chorvachilik va butun qishloqni rivojlantirishdagi rolini qayd etdi[3, 100].

Bu bosqichda Turkiston sanoati Markaziy Rossiyadagi kabi rol o'ynamasligini inkor etib bo'lmaydi, ammo shunga qaramay, "kelajakda u kengayish imkoniyatiga ega". Qozog'iston sanoatining yanada rivojlanishini T.Risqulov shunday ko'rdi.

T. Risqulovning Yangi iqtisodiy siyosatni baholashdagi pozitsiyasi shundan iborat ediki, yangi iqtisodiy siyosat dehqonlar manfaatlarini hisobga olishi kerak edi, chunki "iqtisodiyotning asosi dehqon xo'jaligidir" va "dehqon xo'jaligi sanoatga emas, balki davlat sanoati dehqon xo'jaligiga moslashishi kerak" [4, s.10].

TARIX

Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish munosabati bilan RKP(b)ning XII qurultoyida milliy masala kun tartibiga kiritildi. T.Risqulovning qurultoyda milliy masalaga bag'ishlangan nutqi muammoni chuqur bilishi va uni to'g'ri qo'yg'anligi bilan hayratga soladi.

MUHOKAMA

T.Risqulovning siyosiy biografiyasi tadqiqotchisi V.M. Ustinov shunday ta'kidlaydi: "Risqulov chinakam yuqori malakali inqilobchi edi. Bu so'z va ish o'rtasida to'liq uyg'unlikka ega bo'lgan zaif, jarangsiz ziyoli emas, balki harakat odamidir. U ham nazariyotchi-olim, ham amaliy pragmatist – siyosiy yetakchi bo'lish, omma harakatiga rahbarlik qilish uchun barcha ma'lumotlarga ega"[7, 120].

T.Risqulov alohida e'tibor bergan asosiy muammolardan biri moliya masalasi edi. Moliyaviy masalani hal qilmasdan turib, boshqa ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajarish mumkin emasligini aytdi. Turkiston o'zini soliq tushumlari bilan ta'minlashi kerak. U byudjet taqchilligiga qarshi kurashishga chaqirib, "...daromadlar mablag'larning (xarajatlarning) uchdan bir qismini ham qoplamasligini ta'kidlaydi. Bu shuni anglatadiki, xarajatlarni yoki davlat apparatini yarmini qisqartirish kerak. Daromadlarimiz hisobi va nazoratining yo'qligi chora ko'rishni taqozo etadi, ya'ni Markaz tasarrufida bo'lgan respublikaning barcha qadriyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiq. Ularning bir qismini Turkistonga ko'chirish zarurati tug'iladi. Ichki qarz olish ham muhim masala"[8].

Bu tezis global inqiroz davom etayotgan hozirgi voqeligimizda ham dolzarbdir: xarajatlarni qisqartirish, ularni daromadlarga moslashtirish, respublika va hududlar o'rtasidagi byudjet munosabatlari, ya'ni hamma narsada qat'iy tejamkorlik rejimiga o'tish kerak.

1923-yilda T. Risqulov Ya.E. Rudzutak bilan hamkorlikda Turkiston Respublikasi va Eron Respublikasi bilan bojxona ittifoqi tuzdi. 1923-yilda Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalari o'rtasida iqtisodiy ittifoqlar tuzildi[11].

1924-yildan boshlab T.Risqulov hayoti va ijodida yangi bosqich boshlandi, endi u Komintern vakili sifatida xalqaro darajaga ko'tarildi, u Mo'g'ulistonga ishga yuborildi. U Mo'g'ulistonda bo'lgan davrida siyosiy masalalar bilan bir qatorda (Mo'g'uliston Xalq Respublikasining birinchi Konstitutsiyasini ishlab chiqishda ishtirok etadi) mamlakatning iqtisodiy muammolari bilan ham shug'ullanadi. Qizig'i shundaki, 1925 yilda T. Risqulovning faol ishtirokida (Mo'g'uliston delegatsiyasi tarkibida u "Qozog'bay" nomi bilan ushbu tadbirda qatnashgan) Mo'g'uliston va Xitoy o'rtasidagi diplomatik aloqalar yaxshilana boshlagan[12, 59-64].

Endi Sharq sivilizatsiyasiga, Buyuk Ipak yo'lining tiklanishiga e'tibor qaratish juda muhim, bu yerda yirik Turkiston o'lkasi jahon sivilizatsiyasi taraqqiyoti tarixida alohida o'rin tutadi.

T.Risqulov Mo'g'ulistondan qaytgach, qishloqdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni muhokama qilishda faol ishtirok etdi.

T.Risqulov faoliyatida mintaqa iqtisodiyoti muammolarini amaliy hal etish alohida o'rin tutadi. Hammasi bo'lib T.Risqulov tomonidan 250 dan ortiq asar nashr etilgan. Jumladan, "Yettisuv masalalari", "Qozog'iston", "Qirg'iziston" asarlari shular jumlasidandir[13]. Bu asarlarida u birinchilardan bo'lib Turkistonning iqtisodiy tarixi va iqtisodiy geografiasiga har tomonlama tavsif bergan. T. Risqulovning "Qozog'iston" monografik asari fundamental asardir. Bu asarda Turkistonning 20-yillardagi ahvoli ko'rsatilgan. XX asr chorvachilik, sanoat, savdo, transport, moliyaviy ahvolning rivojlanishi, federal rejaga bo'ysuntirilgan.

Qozog'istonning umumiy aholisi 6553600 kishiga yaqin bo'lib, shundan qishloq aholisi 92% ga yaqin, shahar aholisi 8% ni tashkil etib, ularning bir qismi qishloq xo'jaligi bilan shug'ullangan [15, 86].

Turor Risqulov XX asr 20-30-yillarda Qozog'iston iqtisodiyotini katta e'tibor bilan o'rgandi. "Qozog'iston" monografiyasida muhokama qilingan ko'plab masalalar bizning davrimizga mos keladi.

Turor Risqulov Turkistondagi milliy rahbar hodimlar (mahalliy kommunistlar)ning eng ko'zga ko'ringan yetakchisi bo'lib, u o'zining ruscha "Inqilob va Turkistonning tub aholisi. 1-qism. 1917-1919 y." ("Revolyusiya i korennoe naselenie Turkestana. Sbornik statey, dokladey, rechey i tezisov s predisloviem avtora. Chast I. 1917-1919 gg."; Tashkent: Uzbekgosizdat, 1925) nomli mashhur asarida, shuningdek, T.Risqulov tomonidan so'zboshi yozilib rus tilida nashrga tayyorlangan "Musbyuro R.K.P. (b) v Turkestane. 1,2 i 3 Turkestanskie Kraevie konferensii R.K.P. 1919-1920 gg. S vvedeniem tov. Riskulova" (Tashkent: Turkgosizdat, 1922) nomli to'plamda "bosmachilik" harakati to'g'risidagi achchiq haqiqatni ochib tashlaydi. Har ikki kitob birlamchi manbalar asosida

yozilganligi va o'sha davr voqealarining nafaqat bevosita ishtirokchisi, balki sovet hukumatining Turkiston ASSRdagi rahbarlaridan biri qalamiga mansubligi jihatidan ham o'ziga xos muhim o'rin tutadi.

Turor Risqulov "Inqilob va Turkistonning tub aholisi" kitobida Farg'ona vodiysida 1917-1919 yillarda yuz bergan murakkab vaziyatni birlamchi manbalar asosida ko'rsatib beradi. Muallifning fikricha, sovet tuzumi rahbarlarining Farg'ona vodiysida, umuman, Turkiston mintaqasida olib borgan mustamlakachilik va ulug' davlatchilik (shovinistik) siyosati, mahalliy aholi manfaatlari bilan hisoblashmasligi, qizil askarlar tomonidan mahalliy aholini qirg'in qilinishi qurolli harakatning doimiy ravishda mavjud bo'lib turishiga olib keldi. Bu davrda RKP (b) Turkiston o'lkasi Musulmonlar byurosi (Musbyuro) raisi lavozimida ishlagan T.Risqulov o'z asarida qizil armiya qismlari, arman dashnoqlari drujinalari tomonida Farg'ona vodiysida qilingan xunrezliklar haqidagi hujjatlar va sovet rejimining tub xalqlarga nisbatan olib borgan mudhish qatag'on siyosatini ko'rsatib berdi.

T.Risqulovning quyidagi mulohazalari bu masaladagi ahvolni yana ham ochiq ko'rsatadi: "Musulmonlardan nafaqat hamma narsani tortib olishyapti, balki ularni o'ldirishyapti ham. Bizning askarlar ularni himoya qilish o'rniga talashmoqda va xufyona o'ldirishmoqda. Qishloqlardagi aholi terror qilinmoqda va qochmoqda. Ular qaroqchilar (qo'zg'olonchilar Q.B.) guruhini to'ldirishmoqda. Ehtimol, kimdir bu ishlarni partiya emas, qizil armiya qilmoqda, deb e'tiroz bildirishi mumkin. Yo'q, bu ishlarning tepasida partiya turibdi. Hokimiyatning barcha bo'g'inlari tepasida partiya hodimlari turibdi, biroq ular sharoitni yaxshilash uchun hech qanday choralarni ko'rishmayapti. Ularning himoyasi ostida hamma joyda ichkilikbozlik va tartibsizlik haddan tashqari avj olgan, albatta, bu ishlarda partiya o'zini aybdor deb tan olishi kerak"[9].

T.Risqulov o'z asarlarida qizil askarlar, dashnoqlar, rus krestyanlari tomonidan Andijon atrofidagi Bozorqo'rg'on, Qo'qon – qishloq, So'zoq, Oyimqishloqda qilingan terrorchilik hodisalarini, tinch aholining qirg'in qilinishini ham ko'rsatadi.

Arxiv hujjatlari, nashr etilgan manbalar va statistik materiallarga asoslangan yirik, ko'lamli asar "Qirg'iziston" asarida esa Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, oktabr inqilobining roli, o'sha paytdagi Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasining tashkil topishi, iqtisodiy ahvol ko'rsatilgan.

Shunday qilib, T.Risqulov o'sha davrda ham arzon mineral xomashyo va ishchi kuchidan foydalanish maqsadida O'rta Osiyoning iqtisodiy qulligi borligini allaqachon oydinlashtirib bergan edi. Sovet hokimiyati davrida Turkistonning xom ashyo boyliklaridan birinchi navbatda foydalanilgan.

Bugungi kunda Yangi O'zbekistonning asosiy maqsadi zamonaviy texnologiyalarni qo'llagan holda iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini ham yuqori darajada rivojlantirish va O'zbekistonni dunyoning eng raqobatbardosh 30 ta davlati qatoriga kiritishdir.

T.Risqulov 1919-yil sentabrda Turkiston Kompartiyasi 4-favqulodda syezdida qilgan RKP(b) programmasida Milliy masalaning yoritilishi masalalariga bag'ishlangan ma'ruzasida sovet hokimiyati siyosatining mahalliy xalqlarga nisbatan tutgan shovinistik yo'lini yana bir marta ochib tashlaydi. T.Risqulovning ushbu dadil fikrlari Turkiston Respublikasi kommunistlarining o'sha oliy darajadagi forumida shunday aytilgan: "Qo'qon muxtoriyatining tor-mor etilishi va Buxoro voqealari tinch musulmon ommasida sovet hukumati haqida salbiy taassurot va munosabat yuzaga keltirdi. Bu voqealarda siyosiy rahbarlar yo'l qo'ygan tuzatib bo'lmaydigan xatolar musulmon aholisi uchun nihoyatda og'ir oqibatlarini keltirib chiqardi, yangi front - Farg'ona frontining paydo bo'lishiga olib keldi. Bu ishlarning hammasi natijasida biz juda ko'plab qishloqlarni talon-toroj qilinishi, Namangan, O'sh, Andijon kabi eski shaharlarning vayron bo'lishi va butun Farg'onaning xarob qilinishini kuzatdik"[21, 57-58].

T.Risqulov tomonidan bildirilgan bunday keskin mulohazalar Turkistondagi boshqa milliy rahbar asarlarida ham u yoki bu darajada o'z aksini topgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Turor Risqulovning hayot yo'lini o'rganar ekanmiz, ishonch bilan aytishimiz mumkinki, uning shaxsi serqirra bo'lib, asarlari bugungi kun uchun dolzarb bo'lib, nafaqat tarix fani tadqiqotchilari, balki iqtisodchilar, siyosatshunoslar, diplomatlar va boshqalarni ham qiziqtiradi.

TARIX

Bugungi kunda bosib o'tilgan yo'lni anglashda iqtisodiy tarix, iqtisodiy tafakkur tarixi sohasidagi g'oyaviy nayranglarni, soxtalashtirishni bartaraf etish, milliy davlat qurilishi sohasidagi keskin kurashga baho berish masalalari shoshilinch ravishda ko'tariladi. Shu munosabat bilan Qozog'iston va O'rta Osiyo xalqlarini Rossiya Imperiyasining mustamlakachilik bo'yinturug'idan ozod qilish g'oyalarini chin dildan qabul qilgan mahaliy ziyolilarining birinchi to'liqini atoqli davlat arboblari merosini o'rganish dolzarb bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qo'ziboyev I.M. Qozog'iston tarix fani. – Olma-Ota, 1992. 17-bet.
2. Juman respublikada sanoat markazlarini yaratish zarurligini nazariy asoslash tarixi. № 3-4. 137-bet.
3. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана (Сборник статей, докладов, речей и тезисов). С предисловием автора. Часть I. 1917-1919 гг. – Т.: Узбекгосиздат, 1925. – С 100.
4. Голованов А.А., Тилеукулов Г.С. Туркестан на историческом повороте 1917-1920 гг. – Ташкент: Халк мероси, 2002. –с.160.
5. Golovanov A.A. Turkiston mustaqilligi uchun kurashlar tarixidan. 1996.
6. Ustinov V.M. Turur Risqulov. Olmaota. Qozog'iston, 1996. – S.442.
7. Устинов В. Турар Рыскулов. – Алматы, 1996. –с.442; Зампред Совнаркома Российской Федерации. – Алма-Ата, 1988; Служение народу. – АлмаАта, 1984.
8. Сабден О. Турар Рыскулов: экономист и государственный // Казахстанская правда. 23.11.2004. –с.4.
9. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). С предисловием автора. Част I. 1917-1919 г. – Ташкент: Узбекское Госиздат, 1925. – 218 с.
10. Турсунов Х. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане (1917–1924 гг.). – Ташкент: Узбекистон, 1971. – 366 с.
11. Ermetov A.A. Turkiston ASSRda nazorat organlari va ularning totalitar tuzum o'rnatilishidagi o'rni (1918-1924 yy): Tarix fan. nom.... diss. – Т., 2006. – 158 b.
12. Saruul I., Enkhtsetsag D. Turar Ryskulov and his activities as a representative of the Comintern in Mongolia (1924–1925) [Ulaanbaatar, Mongolia] // Eurasia: statum et legem (Евразия: государство и право) международный научный журнал. 2017. №.8. – с. 59-71.
13. Раджапов К.К. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Научный редактор Р.Я.Раджапова. – Ташкент: "Шарқ", 2000. – 672 с.
14. Кошанов А., Сабден О., Догалов А. Турар Рыскулов: государственная деятельность и экономические воззрения. – Алматы, 2008.
15. Сабден О. Т. Рыскулов – выдающийся государственный деятель Центральной Азии и России. – Алматы, 2006.
16. Агзамходжаев С. С. Туркестон Мухторияти: борьба за свободу и назависимость (1917–1918 гг.): Автореф. дисс.... докт. истор. наук. – Т., 1996. – 62 с.
17. Набиев Ф.Х. Проблемы и противоречие социальной политики в Туркестане (1917–1924 гг). Дисс.... док. ист. наук. – Т., 1995. – 337 с.
18. Rajabov Q.K. Farg'ona vodiysidagi istiqlolchilik harakati: mohiyati va rivojlanish bosqichlari (1918–1924 yy): Tarix. fan. nom.... diss... – Т., 1994. – 175 b. 422.
19. Rajabov Q.K. Turkiston mintaqasida sovet rejimiga qarshi qurolli harakat (1918–1924 y). Tarix. fan. dok.... diss... – Т., 2004. – 342 b.
20. Qulliyev X.M. Turkistonda mustabid tuzumning iqtisodiy va ma'naviy asoslarini yuzaga kelishi (1917-1920 y). Tarix.fan.nom. ...diss. – Т., 1998. –160 b.
21. Мусбюро Р.К.П. (б) в Туркестане. 1,2 и 3 Туркестанские Краевые Конференции Р.К.П. 1919-1920 гг. С введением тов. Рыскулова. – Ташкент: Туркгосиздат, 1922. – С. 57,58.
22. Бейсембаев С., Кульбаев С. Турар Рыскулов. – Алма-Ата, 1974.